

Парадигма тіла в проблемному полі художньої антропології В.Стуса.

У статті розглядаються репрезентовані поезією Василя Стуса різні коди тілесності. Досліджуються складні взаємовідношення між тілом і душею людини. Основна увага зосереджується на трактуванні поетом тіла як метафізичної субстанції.

Ключові слова: літературознавча антропологія, метафізика, код, тілесність, тіло, дух, душа, амбівалентність.

The article is considered the represented the different code of the corporality by the poetry of Vasily Stus. The difficult mutual relations between the body and the soul of the person are investigated. The basic attention is concentrated on the interpretation of the body as the metaphysical substance by the poet.

The key words: the literary anthropology, the metaphysics, the code, the corporality, the body, the spirit, the soul, the ambivalence.

Літературознавча антропологія як новий методологічний проект стає дедалі помітнішим фактом сучасної філологічної науки, що зумовлено тенденціями філософської та соціокультурної реабілітації людини в посттоталітарному суспільному просторі. Означена ситуація, як підкреслює Л.Тарнашинська, «розгортається із загальногуманітарного горизонту останніх десятиліть, коли на зміну модерній та постмодерній теорії літератури приходить та, за якою вже усталився статус культурологічної теорії» [17; 61]. Панівний сьогодні у філософії та літературознавстві антропологічний аналіз, за словами Р.Нича, зумовлений помітним «спротивом до сучасної теоретичної моделі та інтересом до позаформально-структурних вимірів тексту і загалом літератури» [9; 7]. Німецький філософ

К.Вульф говорить про «антропологічний поворот» у сучасних гуманітарних і соціальних, культурологічних і природничих науках [1; 3].

Українське літературознавство також повертає свій погляд до антропологічного аналізу літературного тексту, тобто до висвітлення його людинознавчої природи. Про це свідчать непоодинокі праці і теоретичного, й історико-літературного плану, що все частіше з'являються в національному інтелектуальному дискурсі (напр., монографія М.Ткачука «Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси», статті Р.Гром'яка («Теорія літератури і літературна антропологія: співвідношення, трансформація за умов глобалізації гуманітарного знання (до постановки проблеми)»), Л.Гарнашинської («Літературознавча антропологія: новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій»), С.Яковенка («Предмет літературознавчої антропології. Польський варіант») та ін.

На початку ХІХ століття, як слушно зауважує Р.Гром'як, «про мистецтво слова як людинознавство заговорили письменники й філософи. Людвіг Фейєрбах з'ясовував антропологію, спираючись у своїх умовиводах на твори Гомера, назвавши їх «Біблією антропології». У ХХ столітті закономірним був теоретико-методологічний зсув у парадигматиці знання на користь культурології та антропології» [2; 285]. Про ХХІ ст. з цього приводу міркував В.Стус. У листі до рідних він констатував своє прийняття в умовах кризи гносеологічного суб'єкта антропологічного проекту К.Леві-Строса. «21 століття буде віком гуманітарних наук або його не буде» [14; 467].

Основне антропологічне питання «Що є людина?» у творчості поета розглядається багатоаспектно й різнопланово. В центрі його художніх осяянь, за власним самоозначенням, перебуває «відгадка віщих таємниць». Проте, незважаючи на значний корпус літературознавчих розвідок про В.Стуса (Б.Бойчук, І.Дзюба, М.Жулинський, Є.Іщенко, В.Моренець, К.Москалець, М.Коцюбинська, М.Павлишин, Е.Соловей, Ю.Шерех та ін.), навіть найглибші дослідники його доробку «свідомо чи неусвідомлено обмежують себе окремими аспектами Стусового життя, творчості чи міту»

[16; 52]. У сьогоднішньому стусознавстві й досі триває «конфлікт між традиційним (патріотичним) літературознавством і постмодерністським (космополітичним). Останніми роками сформувався помітний розрив між інтелектуальною материковою Україною та українською інтелектуальною діаспорою» [3; 40]. Має цілковиту рацію К.Москалець, який у передмові до першого тому дванадцятитомного видання спадщини поета констатує, що для «українського літературознавства Василь Стус і досі залишається надто недосяжним на підкорених ним верховинах духу» [8; 25]. Серед таких «верховин духу» для В.Стуса стала інтенційованість на гуманістичні засади буття. Його творче обличчя диференціює гуманістичний потенціал тексту, що виключає імперсональність людини. У системі світоглядних пріоритетів поета домінує антропологічна концепція, зокрема, антисцієнтистська, гуманістична зорієнтованість на людину як центр буття. З цього погляду цікавими видаються слушні зауваження Дмитра Стуса про те, що в кожному образі (деталі) творів поета «приховано невідчитану інформацію про людину, яка примусила світ рахуватися з фактом своєї присутності на цій землі» [16; 332]. Попри те, що парадигма антропології є фактом Стусового тексту, його антропологічні виміри поки ще не стали вихідною точкою літературно-критичної рецепції спадщини поета, а відтак об'єктом спеціального наукового вивчення. Саме цим і зумовлюється актуальність означеної статтею проблеми.

Сьогодні, після «кінця нормативної антропології, центром антропологічного дослідження стає тіло» [1; 114]. У сучасні горизонти науковців «повертається знову органічна єдність тіла/плоті – духу/духовності у контексті з (уже здавалося виклятим) мімезисом/міметичністю» [2]. Особливе місце у філософсько-антропологічній проблематиці відводиться тілу, «питанню онтологічних універсалій, оцінкам людського тіла з погляду сутнісних та екзистенційних характеристик як явища культури та природи, складних взаємовідношень між тілом і душею» [18; 47]. Тобто йдеться завперш про метафізику тіла, що є складовою «антропологічної метафізики»,

основним аспектом якої, за словами чеського філософа Я.Паточки, є апологетизація Духу – у центрі й на вершині універсуму» [10; 220]. Усю спадщину В.Стуса можна вважати «метафізичною книгою буття людського духу, приреченого виростати всередину» [16, 330]. Екзистенція людини в нього проявлялась у трансцендентуванні, тобто у «виході за межі» («оце твоє народження нове»), в подоланні силового поля профанного буття («вічність пізнаю»). Це той напрям філософування, що сягає корінням антропології та практичної філософії Г.Сковороди з акцентуванням духовної («внутрішньої») людини («трансцендентного суб'єкта»). В.Стусові особливо близьким був антропоцентризм давнього філософа, зокрема, його іманентний трансценденталізм із зорієнтованістю на духовну сутність індивіда («Господню людину»). В проблемному полі антропології В.Стуса, як і давньоукраїнського мислителя, перебуває питання: «В чому суть *conditio humana* ?». Антитетика душі й тіла в його поезії перебуває у межах художніх інтенцій барокового стилю Г.Сковороди, який у діалозі «Двое» говорить про подвійний характер людської природи, вічний конфлікт «поверхні» та «глибини душевної». Процес «самовіднайденості» людини духовної («внутрішньої») пов'язується філософом насамперед із виходом поза межі дійсного світу і прямуванням до Вічності (Божого, небесного). В духовному просторі Стусової поезії виявляються нові сюжети людського життя, набуваючи майже універсального характеру.

У смисловій сфері художньої антропології В.Стуса тіло, попри його амбівалентність і презентацію як сегмента матеріального світу, постає завперш у площині трансцендентальній. Тілесний простір його тексту наділений тим «діалектичним ферментом, який перетворює його в універсальний простір» [6; 125]. Незважаючи на те, що в сучасній гуманістиці спостерігаємо концептуальну відкритість щодо проблеми людського тіла та його інтерпретації як сутнісного чинника людського буття, тіло в художній антропології В.Стуса ще не стало предметом спеціального

наукового дослідження як категорія метафізики. Рецепція з цього приводу в українському літературознавстві перебуває поки що на стадії становлення.

Філософським підґрунтям осмислення В.Стусом людинознавчих проблем можна вважати концепцію М.Шеллера, який встановив «систему ієрархій у сфері вивчення проблем людини, домінантою якої виступає одухотворене поняття «особистості» як діяльного центру» [17; 56]. Стусове «та, випроставши руки, у нестямі / ти проривайсь» звучить як імператив. Образна система його поезії функціонує як «цілісний і наскрізний образ трансцендентного відземного пориву» [7; 100], номінативним центром якого є «шлях д'горі». Вертикально-просторова вісь із сіткою бінарних координат типу «верх-низ» має аксіологічно-автентичну духовну центрацію. «Донебне» стримління духовного ества ліричного героя поезії В.Стуса («Проминання – воно підносить») потверджує засадничу антропологічну складову бачення людини як істоти «вертикального спрямування» (тіло/дух). Тіло стає для поета «оформленим» просторовим буттям людини, більше того, осердям її «просторового самовизначення». Дихотомічність людської природи, її дуальність вирішується ним на користь духовного. Його духовний (художній) досвід визначається тілесним способом здобування; тіло становить межу й водночас місце переходу реального в ідеальне і навпаки. Воно трактується як «засіб (медіум) вираження та уявлення; його енергія перетворює світ в слово і образ» [1; 125]. Подібно до представників філософської антропології, В.Стус акцентує парадигму тіла з метою власного самоусвідомлення («цей шлях – до себе»). Надаючи тілесності певного метафізичного сенсу, він конститує метафізичну відмову від тіла. Означена якість антропологічного вектора художнього саморуху явно простежується в багатьох його творах. Яскравою художньою ілюстрацією щодо сказаного може бути вірш «Мені здається, що живу не я...»:

...Ні очей, ні вух,
ні рук, ні ніг, ні рота. Очужілий
в своєму тілі. І, кавалок болю,

і, самозамкнений, у тьму щій тьмі завис.

Ти, народившись, виголів лишень,
а не приріс до тіла. Не дійшов
своєї плоті... [12; 155].

У поезії В.Стуса прочитуються складні взаємовідношення між тілом і душею («Тепер душа втікає твого тіла, / у серці залишаючи діру»). Тіло, попри його амбівалентність, моделюється ним крізь призму духовно-душевного начала, постулюючи метафізичну субстанцію. Маємо справу з «олюдненням» тіла. Поет репрезентує ту тілесність, про яку О.Лосєв писав: «Людська тілесність означає, що, крім тіла, береться до уваги вся людина, тобто разом з її психікою, її розумовим складом, з її індивідуальними особливостями» [5; 144].

В антропологічній концепції поета особливе місце відводиться складним взаємовідношенням між тілом і душею. Тіло у нього, як підкреслює К.Москалець, – «не завжди вмістилице душі, часом душа огортає тіло, вкриває його, тобто вона – вся назовні (що, до речі, тільки збільшує її вразливість), є видимою формою, зримою ідеєю, лицем і прочитуваним виразом його» [8; 29]:

Довіку не буде із мене раба,
душа поневажить полони.
Їй радісно вмерти, бо світ цей сліпить,
Бо суще не любить живого... [15; 74].

У більшості текстів поета помітна ієрархічність людської душі («зорить мені в душу / безсмертний погляд твій»; «То пропікає душу Україна»). М.Коцюбинська підкреслює, що за кожним його словом – «біографія душі: настроєві реалії, спонтанні реакції, дозрівання – емоційне, світоглядне, мистецьке, будування себе, «кам'яніння» [4; 144]. Нерідко маркер тілесності допомагає поетові в усіх найпотемніших нюансах передати психофізичний стан: «Простягни руку попереду – / схололими пальцями / відчуєш самого себе...» [12; 159]. Оприсутнюючи основні лінії свого світосприйняття,

В.Стус говорить про «деперсоналізацію душі» («Ізвомплена душе, ярій!»; «Душ спресованих мерзлота вічна»; «і, вирвавши душу, піти в безімення»). У такий спосіб він «ословлює» духовні катаклізми в тоталітарному суспільстві й спричинену ними нівеляцію індивідуального в людині. В умовах абсурдного буття загострилось його відчуття катастрофічної ситуації обездуховлення світу (світ – «цвинтар душ»):

Свіча горить. Горить свіча –
А спробуй, відшукай людину
На всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні... [15; 83].

У ранній ліриці В.Стуса тілесність прочитується як емпірична наявність. Це переважно любовні тексти. Молодий поет сміливо вводить до тканини вірша тілесність, що подекуди межує з античним соматизмом, до певної міри – з натуралістичністю («...наголена кололась борода, і руки прагли, і уста юначі»). Екзальтація пристрасті й «еротичне шаленство» у вірші «В трансі» («спішив зійтись у боротьбі гарячій...») переходить у сюжет найвищої насолоди, далекої від простого сексуального задоволення:

Ти ніби хвиля,
Хвиля піді мною.
На мить застигла...
...Вітрило світанкове
На обрії заграло загадково
І йде назустріч...[11; 154].

Тілесність у ранній ліриці митця не оголена. Вона позбавлена вульгарного смислового нашарування, однак і не ховається за фасадом романтичності, а перетворюється, як підкреслює Дмитро Стус, у досвід [16; 154]. У пізніших творах еротизм як складова поетики любовного тексту набуде іншого статусу. Спалахи глибоко інтимного одкровення й почуттєвості кореспондуються тут із «притяганням висоти, руху вгору»

(М.Бердяєв). Так, у вірші «Моя кохана! Ластівко! Жоно!..» лише штрихом мовиться про пристрасть («бажань нестерпну кручу»); основний же вектор саморуху ліричного переживання переводиться у площину духовну. Опозиція святості/гріховності (духовності/тілесності) розв'язується поетом однозначно. Знаки тілесності (вуста, руки) стають словом серця, виражають світлодайність, інтимну цнотливість («збілілі губи притулила / мені до змерзлої щоки»; «і трепет рук, і тремт повік німий...»). Імператив поетичного еросу крізь призму тіла оприявнює входження у трансцендентний світ (злиття з божественним):

...і скільки Бог відміряв нам години –
лечу у білі руки лебедина...[13; 178].

Семантичні смисли художньої предметності, що оприявнює тілесний код художнього тексту В.Стуса, виражений численними соматизмами, які знакують перехід почуттів ліричного героя та його ставлення до адресатки з психологічної сфери в метафізичну, включають інтимний світ учасників діалогу в систему Вічності. Наведемо цей ряд: «білі руки», «пам'ять любої руки / тонкої, білої», «білим сободем тремтить коханої рукав». Тут простежується засвоєння поетом праслов'янської міфопоетичної моделі зв'язку білого кольору зі світлом, що його свого часу акцентував О.Потебня. Білий колір виконує важливу образотворчу роль; він, постулюючи авторські інтенції, увиразнює сакральне.

Образна система поезії В.Стуса унезалежнюється від матеріального світу, конкретних буттєвих подій. Духовне єство ліричного героя максимально наближається до самого автора, для якого особливо важать координати високого пафосу, котрий створюється «донебним» простуванням ліричного сюжету, що маркує його хронотоп метафізичними ознаками («мов лебедина, розкрилила / тонкоголосі дві руки»). Намагання «піврати тіло в лет» нерідко стає кульмінацією відчуттів та емоцій ліричного героя, естетично трансформованих у текст. Поет розробляє опозицію верх/низ (тіло/дух), не піддаючи їх толеруванню, а радикальному взаємовиключенню:

Тебе я все підносив на руках,
ставав навшпиньки, д'горі зводив руки,
аби могла сягнути до небес.
А ти, підвладна власному єству,
понехтувала вертикальний простір... [15; 21].

Образ рук у поетиці В.Стуса претендує на особливий статус. З ним він пов'язує сакральні речі. Для нього характерний возведений у ранг своєрідних «постійних» символів іконописний лик Божої Матері (несуттєво – Богоматері чи земної жінки, божественної в своїй любові до сина). В його поезії вельми часто зустрічаємо зображення простягнутих до неба рук, як, приміром, у вірші «Возвелич мене, мамо...»:

І спрацьовані руки, мов кореневища дубові,
Вузуваті, скоцюрблені, скляклі, неначе горіх,
Пишуть вір ієрогліфи, крики своєї любові,
Осягнути якої немога і навіть зближатися гріх... [13; 115].

Кількість «тілесних образів» В.Стуса надзвичайно велика. Цікавими бачаться спостереження над частотністю їх наявності у текстах різного періоду творчості. Деякі з них є для поета улюбленими, існують у різних смислових модифікаціях, утворюючи варіативні ряди (напр., тіло, руки); інші – одиничні (напр., рот, волосся). У цьому сенсі важливим бачиться семіотичний аспект художньої предметності в поетичному просторі В.Стуса. Семіотичний статус кожного із образів-знаків тілесного коду поетики свідчить про метафізичну природу його текстів, що розкривається через глибинний смисл метафор письма, опірними словами яких є численні соматизми: руки, очі, голова, тіло тощо («змах тонкоголосий / тремтливої руки»; «пильнувати сон очей»; «там вітер видуває душі з тіл»; «раптове самоспалення і вічне навернення до тіла»; «спроба відживити / весь безмір зойків і очей» і под.).

Ретельно досліджуючи нюанси авторського бачення тілесності, одержимо картину, що її можна означити, як «людина і світ». В.Стус не

висував і не декларував авторську «поетику тілесності», не обґрунтовував її основні принципи. Він намагався розкодувати суть чуттєвої субстанції і з'ясувати її роль у конституюванні власне людського. Трактуючи душу як матеріальну універсалію і навпаки, він у такий спосіб створював оригінальні авторські дефініції тілесності. Попри засвоєння В.Стусом різних парадигм тіла (тіло як природний субстрат, тіло як соціальний конструкт тощо), його поезія унаочнює сенс тілесності як онтологічного феномену, як важливої засади людського буття. Тілесний код поетики В.Стуса співвідноситься з універсальною формою існування істини суцього, артикуючи гайдеггерівське тлумачення метафізики.

Творчість В.Стуса репрезентує чимало інших важливих парадигм антропології. Особливу увагу в цьому сенсі привертають такі аспекти антропологічного виміру тексту поета: антропоцентризм як світогляд, топос долі, особистості як суб'єкта досвіду (досвід свободи, досвід вибору, досвід самовираження і «самособоюнаповнення»). Всебічне вивчення теми в усьому її розмаїтті, на нашу думку, може стати одним із важливих шляхів увиразнення чуттєво-сміслової цілісності суб'єктивності поета як законодавця тексту, а в кінцевому підсумку – з'ясувати складну проблему його діалогу зі світом.

Література

1. Вульф К. Антропология: История, культура, философия. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 280 с.
2. Гром'як Р. Теорія літератури і літературна антропология: співвідношення, трансформація за умов глобалізації гуманітарного знання (до постановки проблеми // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство. – Тернопіль, 2008. – Вип.23. – С.282-290.
3. Зборовська Н. Василь Стус: До історії проблемного тлумачення // Дивослово. – 2009. – №5. – С.40-46.

4. Коцюбинська М. «Світ міниться – і проростає слово...»: з невідомих ранніх поетичних спроб Василя Стуса // Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – С.136-151.
5. Лосев А. Очерки античного символизма и мифологии. – М.: Мысль, 1993. – 959 с.
6. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 551 с.
7. Моренець В. До питання модерності лірики Василя Стуса: Художньо-філософські аспекти індивідуального стилю // Наукові записки Києво-Могилянської академії: Філологія, 1991. – Т.4. – С.97-104.
8. Москалець К. Василь Стус: незавершений проект // Стус В. Збір творів: У 12 т. – К.: Київська Русь, Факт, 2007. – Т.1. – 560 с.
9. Нич Р. Антропологія літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду: Університетські діалоги. – К.: Смолоскип, 2007. – 64 с.
10. Паточка Я. Єретичні есеї про філософію історії. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
11. Стус В. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Київська Русь, Факт, 2007. – Т.1. – 560 с.
12. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.1., кн.1. – 432 с.
13. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1995. – Т.2. – 429 с.
14. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1997. – Т.6, кн.1. – 496 с.
15. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1999. – Т.3, кн.2. – 495 с.
16. Стус Д. Василь Стус : життя як творчість. – К.: Факт, 2005. – 368 с.
17. Тарнашинська Л. Літературознавча антропологія: новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій // Слово і час. – 2009. – №5. – С.48-61.
18. Ткачук М. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси: Монографія. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 216 с.